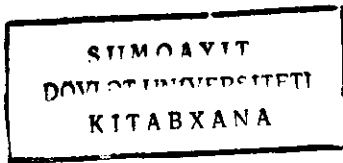

Nizami Xudiyev
Filologiya elmləri doktoru, professor

1803/1

Azərbaycan ədəbi dili tarixi

Ankara - 1997

Nizami Manaf oğlu Xudiyev 1949-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda anadan olmuşdur. 1966-cı ildə indiki N. Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, Nizami Gəncəvi adına fərdi təqaüdlə oxumuş, 1970-ci ildə Universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

N.M.Xudiyev 1978-ci ildə namizədlik, 1990-cı ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi, professor elmi adı almışdır.

O, 1979-1991-ci illərdə N. Tusi adına ADPU-nun həmkarlar ittifaqı komitəsinin sədri, 1991-94-cü illərdə birinci prorektor, 1994-96-cı illərdə Universitetin rektoru, 1996-cı ildən isə Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilisləri Şirkətinin sədridir.

N.M.Xudiyev Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan alimdir. Q. 25 monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaitinin, bir-neçə ssenarinin, 200-dən artıq məqalənin, o cümlədən bir-neçə orta məktəb dərsliyinin müəllifidir. Onun bir sıra kitab və məqalələri xarici ölkələrdə nəşr edilmişdir.

O, türkoloq alim kimi respublikamızda və digər ölkələrdə, o cümlədən Moskva, Nalçik, Biskek, Ufa, Asqabad, Daskənd, Gülüstan, Alma-Atı, Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Konya və başqa şəhərlərdə keçirilən qurultay və simpoziumların nümayəndəsi və iştirakçısı olmuş, müntəzəm surətdə elmi məruzələrlə çıxış etmişdir.

N.M.Xudiyev Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatıdır. Ailəli və 3 övlad atasıdır.

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, o qədər də sistemli və ardıcıl olmayan bir sıra təşəbbüsləri nəzərə almasaq, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən araşdırılmağa başlanılmışdır. Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixi sahəsində aparılmış araşdırmalar aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

1. 30-50-ci illər;
2. 60-80-ci illər;
3. 80-ci illərdən sonra...

Birinci mərhələdə ən çox prof. Əbdülzəl Dəmirçizadənin araşdırmaları diqqəti cəlb edir¹ və elə buna görə də həmin mərhələni prof. Ə.Dəmirçizadə mərhələsi adlandırmaq mümkündür: bu zaman Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ancaq ən mühüm mənbələr ("Kitabi-Dədə Qorqud", İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif...) əsasında öyrənilir, normanın təkamülündən çox, janr-üslub proseslərinə diqqət yetirilir və bir növ "fundamentalizm"ə meyl göstərilir.

İkinci mərhələdə vəziyyət kifayət qədər dəyişir - Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi daha geniş mənbələr əsasında öyrənilməyə başlanılır, hər il yeni-yeni əlyazmaları tapılıb araşdırılır və ən başlıcası, prof. Tofiq Hacıyev ədəbi dil tarixini məhz normanın tarixi kimi öyrənməyin ilk uğurlu təcrübələrini verir². Lakin 60-80-ci illərdə də 30-50-ci illərin "metodologiya"sı ilə aparılan tədqiqatlar davam edir, bununla belə, mütəxəssislərin sayının artması həmin, "me-

---

¹ Prof. Ə.Dəmirçizadənin həmin illərdə nəşr olunmuş araşdırmaları, əsasən, aşağıdakı kitabda toplanmışdır: Ə.Dəmirçizadə, Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri, Bakı, 1938; ümumiyyətlə dil tarixi sahəsindəki tədqiqatının yekunu kimi sonralar "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" (I hissə, Bakı, 1979) kitabı meydana çıxdı.

² Bax: T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, dok. dis., Bakı, 1969 (həmin əsər sonralar eyni adla nəşr olunmuşdur: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1977); Yəne onun, Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü), Bakı, 1976.

todologiya”nın çox müxtəlif təzahür formalarının meydana çıxmasına səbəb olur.

Üçüncü mərhələ 80-ci illərin ortalarından başlayır və bu gün həmin mərhələnin özünəməxsus keyfiyyətləri müəyyənləşir - bunların başlıcası, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ümumtürk mühitində (kontekstində) öyrənməkdən ibarətdir ki, həmin keyfiyyəti özündə əks etdirən artıq ilk tədqiqatlar meydana çıxmışdır³.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindən bəhs edən bu kitab da məhz üçüncü mərhələnin məhsulu olub, müəyyən tarixi təkamül prosesində diferensiallaşmış bir türk ədəbi dilini ümumi türk dil proseslərinin tarixi tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Müəllif bu vaxta qədərki tədqiqatları ümumiləşdirərək yeni mərhələnin tələblərinə (birinci növbədə, metodoloji tələblər nəzərdə tutulur) cavab verən bir əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur ki, həmin məqsədə nə dərəcədə nail olunduğunu ancaq hörmətli oxucular müəyyənləşdirə bilərlər.

Müəllifin bir neçə il bundan əvvəl nəşr olunmuş kitabının “Giriş”ində⁴, eləcə də pedaqoji institutlar üçün nəzərdə tutulmuş proqramında⁵ Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi o zamana qədərki ənənələr əsasında dövrləşdirilmişdi (xüsusilə, prof. Ə.Dəmirçizadənin dövrləşməsinə istinad olunmuşdu). Bu kitabda isə əvvəlkindən fərqli olaraq müəllifin uzun zaman davam edən tədqiqatlarının məhsulu kimi, yeni dövrləşdirmə təqdim olunur:

I. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər).

II. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər).

III. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər).

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən “ayrılması”), həm də inteqrasiya (“yerli” qıpçaq və “gəlmə” oğuz tayfa dillərinin “birləşməsi”) prosesi, daha doğrusu, həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan, türk dünyasından təcrid olunmuş bir məmləkət, Azərbaycan xalqı türk xalqlarından təcrid olunmuş bir xalq deyildir, ona görə də Azərbaycan türkcəsinin tarixi, ümumən türkcənin

---

³ Bax: N.Cəfərov. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili, dok. dis., Bakı, 1991, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, “Elm”, Bakı, 1991. N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, Bakı, 1991.

⁴ Bax: N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, 1989, səh. 3-7.

⁵ Pedaqoji institutlar üçün proqram, Bakı, 1990, səh.14.

tarixinin tərkib hissəsidir və məsələnin məhz bu cür qoyuluşu onun düzgün metodologiya ilə öyrənilməsi üçün şərt ola bilər.

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü öz növbəsində aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. XIII-XIV əsrlər.
2. XV-XVI əsrlər.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, xüsusilə ikinci dövrü ümumi türk dilində gedən proseslərlə daha sıx bağlıdır - müxtəlif türk etnoslarının, xalqlarının yerdəyişmələri (birinci növbədə oğuzların Şərqdən Qərbə yürüşü), mədəniyyət mərkəzlərinin çox zaman etnik coğrafiyanı "nəzərə almaması" (məsələn, Məmlüklər dövründə yazı-pozu əhlinin Türküstandan, Ural-Volqaboyundan, Qafqaz-Kiçik Asiyadan Misirə yığılması) və s. bu və ya digər türk ədəbi dilinin, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi türkcədən (türkidən) fərqlənməsi prosesini ləngidir. Lakin bu cür "ləngimə" XVI əsrə qədər gedir, bundan sonra isə Azərbaycan ədəbi dilinin (və eləcə də ümumən türk ədəbi dillərinin) tarixində yeni dövr başlayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. XVII-XVIII əsrlər.
2. XIX əsr.
3. XX əsrin əvvəlləri.
4. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili milli dil əsasında təşkil olunur, XIX-XX əsrlərdə isə həmin proses davam edir və bu günə qədər gəlir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması (yaxud milli ədəbi dilin təşəkkülü*) milli mədəniyyətin və bütövlükdə millətin formalaşması (təşəkkülü) ilə müşayiət olunur.

XIX əsrdə və xüsusilə XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında baş verən mürəkkəb hadisələr - Azərbaycanın Şərq və Qərb arasında mübahisə obyektinə çevrilməsi milli ədəbi dilin taleyinə də müəyyən təsir göstərir və eyni zamanda, məhz XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif siyasi-nəzəri müləhizələrin predmeti olur. Bununla belə, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən milli ədəbi dilin demokratikləşməsi və normativləşməsi diqqəti cəlb edir - bir növ, həmin illərdən başlayaraq, "müasir Azərbaycan ədəbi dili"nin funksional tipologiyası müəyyənləşir.

---

* Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, I hissə, Bakı, 1978; II h., Bakı, 1990.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun əsrlər boyu zəngin ənənələr qazanmış ədəbi-bədii üslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və epistolıyər üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı mövqeyə çıxmağa başlamışdır.

Ədəbi dilimizin bu dövrünün əsaslı tədqiqi ona görə dilçilərin qarşısında həmişə aktual bir mənbə kimi qalır ki, tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması prosesində Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı inkişaf yolları aydınlaşdırılır, müxtəlif dil faktlarını ümumiləşdirməklə mütərəqqi meyar aşkara çıxarılır, müəyyən elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir⁷.

Güman edirik ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sistemli şərhinə həsr olunmuş bu əsər mütəxəssislərin diqqətini cəlb edəcəkdir. Müəllif ən müxtəlif məsələlərlə bağlı olaraq oxucuların fikir və mülahizələrini eşitməyə həmişə hazırdır və inanırıq ki, həmin fikirlər, mülahizələr müəllifin gələcək tədqiqatları və bu kitabın təkmilləşməsi üçün faydalı olacaqdır.

---

⁷ Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh.10.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ DÖVRÜ

(qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏDİM TARİXİNƏ DAİR

Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan ümumxalq dili əsasında və kifayət qədər müəkkəb etnolinqvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu bərdə bir-birini çox hallarda istisna edən mülahizələr mövcuddur. Lakin 80-ci illərin ortalarından etibarən Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin (o cümlədən ədəbi dilin) mənşəyi ilə əlaqədar müəyyən ümumi qənaətlər formalaşmaqda və milli tarixi-filoloji təfəkkürün əsaslarını təşkil etməkdədir.

Azərbaycan dili, məlum olduğu kimi, ən qədim zamanlardan Avrasiyada (Sakit okeandan Şərqi Avropaya qədər) geniş yayılmış türk dilləri qrupuna daxildir. Heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin yaranması, inkişafı və milli əsaslar üzərində yenidən təşəkkülü türk dillərinin ümumi tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir, istər Azərbaycan dilinin, istərsə də türk dillərindən hər hansı birinin tarixi türk dillərinin ümumi soy-kökü tarixini heç bir dövrdə, mərhələdə inkar etmir.

Azərbaycan dili aqqlütinativ* quruluşa malik olan türk dilləri qrupuna daxildir. Qərbdə Balkan yarımadasından və Egey dənizindən tutmuş şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə türk dillərində danışan xalqlar yaşayırlar. Vaxtilə türk dillərini Ural-Altay (yaxud fin-uqor və türk-moңqol) dil ailəsinə mənsub edirdilər¹. Bu dil ailələri arasında

---

*Aqqlütinasiya - (lat. "yapıdırmaq") söz kökü dəyişmədən səkilçilər vasitəsilə grammatik formaların yaranması üsulu.

qohumluğu qəbul edənlər türk dillərinin (monqol, tunqus, mancur, koreya və yapon dilləri ilə birlikdə) müstəqil Altay dil ailəsinə mənsub olduğunu söyləmiş və müvafiq müqayisəli-tarixi araşdırmalar aparmışlar². Lakin türk dillərinin Altay dil ailəsinə mənsubiyyətinə şübhə ilə yanaşanlar da vardır³. Bununla əlaqədar F.A.Cəlilov yazır ki, "pratürkdən sonrakı dövrdə türkdilli etnoslar iki əsas qola ayrılmış, bunlardan biri Ön Asiyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişdir, digər (şərq) qolu isə Şərqə çəkilərək oradakı qalıqlarla (pramonqol, pratunqus-mancur, prakoreya və s.) uzun müddət kontaktda olmuşdur ki, həmin kontakt nəticəsində ortaya çıxan paralelləri Altay nəzəriyyəsi qohumluq kimi təqdim etmişdir. Düzdür, həmin paralellərin toplanması və şərhli türkologiya elminin inkişafına kömək etmişdir və bu baxımdan Altay nəzəriyyəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin bu nəzəriyyə türk dillərinin daha qədim dövrünə enməyə mane olur, ona görə ki, altaysünaslıqda türk dili problemi "genetik qohumluq" termini ilə deyil, "qədim paralellər" termini ilə, yəni qədim kontakt ilə izah olunsay, hər şey öz yerini tutacaqdır. Eyni sözləri qədim Ön Asiya dilləri ilə olan əlaqə barədə də deməliyə, çünki türk dillərinin şərq qolu Altay dilləri ilə kontakta girdiyi kimi, qərb qolu da Qafqaz və Ön Asiya dilləri ilə kontaktda olmuşdur"⁴. Türk dillərinin kök dili-praformaları qədim dövrlərdə mövcud olmuşdur. Prof. Y.B.Yusifov bununla əlaqədar qeyd etmişdir ki, "türk dillərinin kök dildən ayrılıb parçalanmasını eradan əvvəl IV və III minilliyin əvvəllərinə aid etmək mümkündür. Bu dövr pratürk dilinin mövcud olduğu çağdır"⁵.

Ədəbi dil tarixi ilə eyni dövrə təsadüf etmir, o, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində özünü təzahür etdirir. Türk (eləcə də başqa dillərin) dilinin meydana gəlməsi və yayılması etnik proseslər ilə sıx bağlıdır, çünki dil müəyyən bir etnosun və yaxud müxtəlif qohum etnosların "yaradıcılıq" təcrübəsini əks etdirir. Pratürk dilindən ayrılardan sonra türk dillərinin, əslində, əvvəlcə ləhcələri, müxtəlif regionlara yayılmış, ümumtürk mərhələsini keçdikdən sonra ayrı-ayrı qohum dillərin yaranmasının başlanğıcını qoymuşdu. Tədqiqatçılar

---

¹ Вах: М.Рясянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, стр. 4; Н.А.Баскаков. Тюркские языки, М., 1960, стр. 10.

² Вах: Г.И.Рамstedт. Введение в Алтайское языкознание. М. 1957.

³ Вах: А.М.Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970, стр. 9-12.

⁴ Ф.А.Челилов Азәрбајҹан дилинин морфонолокијасы. Бақы, 1988, səh.132.

⁵ Y.B.Yusifov. Dilin tarixi qatları. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 8 sentyabr, 1989, N 36.

ümumtürk dil mərhələsini, yaxud ondan sonrakı mərhələni də proto-türk dili dövrü adlandırırlar.

Yadelli qaynaqların, o cümlədən mixi yazıların Azərbaycan ərazisi barədə məlumatlarının öyrənilməsi bir sıra yer və şəxs adlarının ayrı-ayrı sözlərin prototürk, yaxud protoazərbaycan dilinə mənsub olduğunu müəyyən etmişdir⁶. Həmin dil materiallarının Azərbaycanın ərazisi ilə əlaqədar araşdırılması dilimizin inkişaf mərhələsini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir: Protoazərbaycan (prototürk) dili dövrü (e.ə. III-I minilliklər); Qədim Azərbaycan (türk) dili dövrü (e.ə. V-eramızın X əsri); Orta Azərbaycan (türk) dili dövrü (XI-XVII əsrlər); Yeni (XVIII-XX əsrin əvvəlləri) və ən yeni (sovet dövrü) Azərbaycan (türk) dili dövrü⁷. F.A.Cəlilov müqayisəli-tarixi üsulu tətbiq edərək bir çox Azərbaycan-türk sözlərinin prafomalarını bərpa etmişdir⁸. Bunlar protoazərbaycan-prototürk formaları ilə uzlaşır.

Dil (eyni zamanda ədəbi dil) prosesləri ictimai mahiyyəti etibarilə etnik proseslərlə sıx bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, türk etnosunun dil (eyni zamanda ədəbi dil) "yaradıcılığı" müxtəlif regionlarda eyni tipologiyaya malikdir, çünki onu eyni etnosun "yaradıcılıq" təcrübəsi müəyyən edir.

Ümumi türk dili tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar, xüsusilə prof. Əhməd Cəfəroğlunun tədqiqatı⁹ göstərir ki, müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarında meydana çıxan türk ədəbi dillərinin tarixi ümumi türk dili tarixi anlayışını istisna etmir, əksinə, tamamlayır və belə qənaəti möhkəmləndirir ki, müstəqil türk ədəbi dilləri ümumi bir türk ədəbi dili mühitinin məhsulu olub, məhz həmin mühitin əks olunduğu coğrafi arealda formalaşır, etnik-mədəni ehtiyacı ödəyir, sonra isə məhv olub gedir, yaxud dəyişikliyə uğrayır, yerinə yeni ədəbi forma gəlir. Lakin hər bir yeni forma mütləq özündən əvvəlki normativ formanın təcrübəsinə və ümumi türk ədəbi dili ünsürlərinin inkişafına əsaslanır.

Ümumi türk ədəbi dili tarixi, əsasən, aşağıdakı keyfiyyət mərhələlərinə malik olmuşdur:

I. Qədim türk dili - ən qədim zamanlardan e.ə. V əsrə qədərki dövr.

⁶ Вах. Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. - Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri, Bakı, 1988, səh. 17-38; Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991. səh. 246-345 və s.

⁷ Вах: Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Топонимиканың əsasları. Bakı, 1987, səh. 166-167.

⁸ F.A. Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyasının, səh. 139-153 və davamı.

⁹ Prof. Dr. Ahmet Caferoglu. Türk dili tarixi; Istanbul, 1984.

II. Əski türk dili - e.ə. V əsrdən XI-XII əsrlərə qədərki dövr.

III. Türki - XI-XII əsrlərdən XVI-XVII əsrlərə qədərki dövr.

IV. Milli türk ədəbi dilləri - XVI-XVII əsrlərdən bu günə qədərki dövr.

Qədim türk dili barədə təsəvvürümüz natamamdır (eləcə də həmin natamamlıq "qədim Azərbaycan dili" anlayışına aiddir), onun əsas nümunələri şifahi formadadır, yazılı nümunələrinə, demək olar ki, təsadüf olunmur, yaxud da sonrakı dövrlərdə yazıya alındığı üçün müəyyən dərəcədə dəyişməyə məruz qalmışdır. Əski türk dili isə müəyyən qədər zəngin yazılı mənbələrlə təmsil olunur ki, əslində, Türki ədəbi dilinin əsasında da məhz həmin dil təzahürü dayanır.

Türk dilinin ən qədim zamanlardan mövcud olduğu geniş ərazidə (o cümlədən Azərbaycanda) müxtəlif qeyri-türk mənşəli etnoslar da yaşamışlar. Hec şübhəsiz, ayrı-ayrı türk etnik-mədəni regionlarının formalaşmasında həmin regionlarda mövcud olan etnolinqvistik əlaqə özünəməxsusluqları müəyyən rol oynamışdır. Qafqaz-Kiçik Asiya regionunda gedən mürəkkəb ictimai-tarixi və etnik proseslərdən kənar da Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin və Azərbaycan ədəbi dilinin mənşəyini araşdırmaq mümkün olmadığı kimi, həmin araşdırmanı ümumi türkoloji kontekstdən çıxarmaq da mümkün deyil. Təəssüf ki, sovet tarixşünaslığında belə bir "ənənə" formalaşmışdır ki, güya türklər (maraqlıdır ki, onları türk yox, məhz türkdilli etnoslar adlandırırlar) Azərbaycan ərazisinə sonralar, yəni III-IV əsrlərdən IX-XI əsrlərə qədərki dövrdə müxtəlif mərhələlərlə gəlmişlər¹⁰. Belə mülahizələr Azərbaycan xalqının və dilinin tarixini tamamilə təhrif edir. Sovet dövründə, xüsusilə 30-cu illərdən etibarən Qafqaz bütünlüklə türklərdən "alınıb" qeyri-türklərə (Qafqaz dillilərə, Hind-Avropalılara və ümumiyyətlə kimliyi bilinməyən, "qeyri-türk" dillilərə) verildi. Qeyri-türk mənbələrində (şübhəsiz, V əsrdən sonra) tapılan türk sözləri türklərin Qafqazdakı yeganə "iz"ləri elan olundu. Məsələnin mürəkkəbliyi bundan ibarət idi ki, eyni zamanda bütün dünyada, xüsusilə sovet tarixşünaslığında türklərin "sıxışdırılması" prosesi gedirdi.

"Qədim Şərq və xüsusilə Azərbaycan tarixini işıqlandıran kitab yığınlarını araşdırarkən istər-istəməz belə nəticəyə gəlicən ki, tarixçilər, xüsusilə XX əsr tarixçiləri Şərq tarixinin binasını faktlardan yox, o zaman onların üzərində hakim olan adamlardan qururdular... Avrasiyanın geniş sahələrinin keçmişi haqqında süni əfsanələrin xü-

¹⁰ Məsələn, Вах: А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа, Баку, 1990, стр.11.

susi bir diqqətlə saxlanması və yayılmasında sovet tarixçiləri xüsusi sөy göstərirdilər; Qərbi avropalı həmkarlarına nisbətən "keçmiş siyasətləşdirmə" onları daha çox bürümüşdü"¹¹. Türk, o cümlədən Azərbaycan xalqının keçmiş tarixini saxtalaşdıranlar barədə bu sözləri yazan V.Rzayev davam edir: "Canfəşanlıqla öz üstünlüklerini qeyd edən hindşünaslar, iranistlər və samişünasların səyi ilə türklərin tarixi indiki nəsllə qaralanmış şəkildə gəlib çatmışdır... Həmin dövrdə (30-cu illər nəzərdə tutulur. - N.X.) türk şifahi xalq yaradıcılığı və türk dastanı türk xalqlarının tarixindən silinib atılmışdı"¹².

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələri uzun zaman Azərbaycan ədəbi dilinin (ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin) mənşəyi məsələsini araşdırmaqdan çəkinmiş, hakim ideologiyanın göstərişlərini qəbul etməklə kifayətlənmişlər. Ən yaxşı halda isə türk sistemli Azərbaycan dilində yerli (aborigen) dilin "ünsür"lərini axtarıb tapmağa, bununla da həmin dilin etnoslarının təsəvvür edildiyindən daha mürəkkəb (köhnə terminologiya ilə desək "çarpazlaşmış") etnik quruluşa malik olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Bu mövqə 30-cu illərdən 50-ci illərə qədər möhkəm olmuş və sonrakı dövrdə də, xüsusilə tarixşünashıqda davam etmişdir.

Azərbaycanda türk etnosunun ən qədim dövrlərdən etibarən məskunlaşması barədə faktlar, müşahidələr mövcuddur. Azərbaycan xalqının etnogenezi problemi ilə ardıcıl məşğul olan prof. Y.Yusifov yazır: "E.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində, daha çox onun Cənubunda yeni İran etnolinqvistik elementləri meydana çıxdı, ancaq onlar da yerli aborigen etnolinqvistik massivdə heç bir dəyişiklik edə bilmədi. Azərbaycan əhalisinin gələcək dil, eləcə də etnik simasını başqa etnoslar müəyyən etdilər. Yazılı mənbələrin şəhadətinə görə, həmin etnoslar Azərbaycanla e.ə. I minilliyin birinci yarısından etibarən məskun idilər... Onlar türkdilli tayfalar idilər... Məhz türkdilli tayfalar yerli qədim etnik massivlə qarışaraq Azərbaycan əhalisinin dil simasını dəyişdilər və Azərbaycan xalqının və dilinin yaranmasının əsasını qoydular"¹³. Y.Yusifov belə bir nəticəyə gəlir ki, "ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması III-VII əsrlərdə o türk dillərinin dialektləri əsasında baş vermişdir ki, həmin dillərdə danışanlar artıq Azərbaycanın və Zaqafqaziyanın ərazisini bü-

---

¹¹ Məsələn, Вах: Валех Рзаев. Из Шумера в Азербайджан. - Панорама Азербайджана, N 37, 17-23 октября 1991 г.

¹² Yəni orada, səh.5.

¹³ Ю.Б.Юсифов. К этногенезу азербайджанцев. - Фольклор, литература и история Востока (материалы III Всесоюзной Тюркологической конференции). Ташкент, 1984, стр. 332-333.

tövlükdə mənimsəmişdilər. Odur ki, Azərbaycan dilinin bir sıra fonetik xüsusiyyətləri, digər türk dillərindən fərqli olaraq, eramızın III-VII əsrlərində müəyyən olmuşdur. İlk orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində qohum türk dilləri arasında qarşılıqlı təsir baş vermiş və oğuz əsaslı qədim Azərbaycan dili formalaşmışdır... belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan dilinin yaranması eramızın VII-VIII əsrlərinə aiddir¹⁴.

Azərbaycanda qədim etnolingvistik proseslərdən və türk mənşəli Azərbaycan dilinin təşəkkülündən bəhs edən tədqiqatçıların (o cümlədən də prof. Y.Yusifovun) məsələyə baxışında, metodoloji olaraq, iki tərəf (mərhlə) diqqəti cəlb edir: bunlardan birincisi Azərbaycan ərazisində türk etnosunun tarixi mövqeyi, ikincisi isə Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin meydana gəlməsi prosesi ilə əlaqədardır. Əslində, məsələnin bu cür “üzvlənməsi” daha çox onun tarixinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir... Uzun zaman belə təsəvvür olmuşdur ki, türk etnosu Azərbaycan ərazisində ancaq IX-XI əsrlərdən sonra üstünlük qazanmış XI-XII əsrlərdə türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dili formalaşmışdır¹⁵. Lakin sonrakı tədqiqatlar (əslində, qismən əvvəlki tədqiqatlar da) göstərdi ki, türklər ən qədim zamanlardan bu ərazidə mövcud olmuşlar.

Azərbaycanda türk etnosunun tarixi mövqeyini müəyyənləşdirən məsələlər içərisində, görünür, birincisi və ən mübahisəli şumer-türk etnolingvistik əlaqələri məsələsidir. Tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, şumer mədəniyyətinin təşəkkülündə türk etnosu ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə iştirak etmişdir¹⁶.

Şumer dili ilə türk mənşəli Azərbaycan dili arasında ünsiyyətdən danışmaq mümkündür; “türk dilləri ilə qədim Ön Asiyanın yazılı mənbələri, o cümlədən də şumer dili arasında mövcud olan çoxsaylı müştərəkliklər əyani surətdə göstərir ki, türkiyəli dil sisteminin və onun Zaqafqaziya ərazisində təcəssüm etdirən Azərbaycan dilinin qədim layları mövcud baxışların qəbul etdiyi kimi, eramızın ilk əsrlərinə deyil, daha qabaqlara - ən azı üç-dörd min il bundan əvvəllərə aiddir¹⁷. Azərbaycan dilinin materiallarını ilk dəfə şumer dili materialı ilə sistemli şəkildə müqayisə edən prof. T.Hacıyev və yuxarıdakı mülahizənin müəllifi A.Məmmədov bir sıra misallar vermişlər ki, onların müəyyən qismini nəzərdən keçirək (əvvəl şumer dilinə

---

¹⁴ Yəne orada, səh.337.

¹⁵ Azərbaycan tarixi, I c., Bakı, 1961, səh. 186-187.

¹⁶ Bax: Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1989, səh.56.

¹⁷ A.Məmmədov. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. - Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1989, səh.5.

məxsus söz, sonra mötərizədə tərcüməsi, daha sonra onun azərbaycanca ekvivalenti - bərabəri verilir): uzun (uzun) - uzun, uzaq; ud (günəş, od, gün) - od; dinqir (allah, göy) - tanrı; tu (doğmaq) - doğ; tir (həyat) - diri, dirilik; sipa (çoban) - çoban; uş (üç) - üç; en (ali, yüksək) - ən (ədat) və s.¹⁸; ub (sahə, məntəqə, yaşayış yeri) - oba; izi (od, atəş) - isti; kaş (qaçmaq) - qaç; e(ev) - ev; u-ma (arzu, istək) - ummaq; duru (təmiz, qatışıqsız) - duru; pağ (demək, oxumaq, danışmaq) - bağırmaq; haş (sürünmək, silmək, ovmaq, dağıtmaq, sındırmaq) - qaşmaq; qal (yerləşmək, peyda olmaq, mövcud olmaq) - qal (maq); de (danışmaq, çağırmaq, müraciət etmək) - de (mək); te, tek (dəymək, toxunmaq, yaxınlaşmaq) - dəy (mək); be (cənab, hökmdar, hakim) - bəy; ka (qapı) - qapı; qum (qum, cıncıl, xırdalamaq, əzmək) - qum; pu (bulaq, çeşmə) - bulaq və s.¹⁹. “Hər halda bütün bu faktlar ən azı onu təsdiq edir ki, şumer dövründə və onun mədəni, iqtisadi əlaqə saxlamaq imkanı verən yaxın qonşuluğunda (Midiya torpağı şumerlərin birbaşa sərhədidir) türkdilli etnoslar yaşamışlar”²⁰.

Bir sıra tədqiqatçılar türk leksikası ilə şumer (və ümumiyyətlə qədim - Ön Asiya dilləri) leksikasının müqayisəsini tamamilə, yaxud bu və ya digər dərəcədə “mənasız iş” sayırlar. Əlbəttə, bu cür düşünmək qeyri-elmidir və görkəmli türkoloq K.Musayevin qeyd etdiyi kimi, türk dillərinin qədim vəziyyəti barədə türklərin və onların qədim qonşularının dillərindəki ümumi qlossaların müqayisəli tədqiqi çox maraqlı məlumat verə bilər. Həmin qlossaların tədqiqi axtarış xüsusiyyəti daşıyır, hər halda, hətta mənfəi nəticə belə nailiyyətdir. Dünya xalqlarının ən qədim yazılı abidələrinin leksikasında türk elementlərinin müəyyənləşdirilməsi problemi də bu baxımdan diqqəti cəlb edir²¹.

Prof. Y.Yusifov həmin məsələ ilə bağlı olaraq tamamilə aydın metodoloji mövqedən çıxış edərək göstərir ki, Hind-Avropa və türk, geniş mənada Altay sistemli dillərin birgə yayıldığı ərazilərə Ön Asiya, Qafqaz və Orta Asiya da daxildir - ehtimal ki, çox qədim zamanlardan həmin etnik birləşmələrin (lokal və geniş) yerdəyişmələri baş verir²². Eyni zamanda müəllif qeyd edir ki, ən qədim dövrdə prototürklərin Ön Asiyanın Hind-Avropa və başqa sakinləri ilə kontaktı (ünsiyyəti) - Hind-avropaçıların altayçı türkoloqların və mi-

¹⁸ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 22-23.

¹⁹ A.Məmmədov. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar, səh. 5-6.

²⁰ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh.24.

²¹ К.М.Мусаев. Лексикология тюркских языков. М., 1984, стр. 10-11.

²² Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, ст.17.

xi yazı mütəxəssislərinin birgə səyi ilə öyrənilməlidir²³.

Şumer dili dünyanın bir çox dilləri ilə müqayisə edilmiş, lakin qəhumluq əlaqəsi sistemli şəkildə araşdırılmamışdır²⁴. Son zamanlar Azərbaycandan kənar da şumer-türk dilləri ilgilərinə diqqət artırılmışdır²⁵. Türk alimi prof. O.N.Tuna 150-dən çox şumer sözünü sistemli şəkildə fonetik dəyişmələri və əvəzlənmələri izləməklə türk leksikası ilə müqayisə etmiş ə ən qədim dövrdə şumer-türk dillərinin arasında ünsiyyət olduğunu göstərmişdir²⁶. Misallar: d - u, f (sıfır) əvəzlənməsi: şum. dar “dağıtmaq, məhv etmək” - türk. yar “yarmaq, parçalamaq”, şum. dib “bağlama” - türk. yip, “ip”; şum. diq “küncüt yağı” - türk. yağ; şum. diriq “yığmaq” - türk. irk “toplamaq” və s. Yaxud m/k əvəzlənməsi: şum. mal “durmaq” - türk. kal “qalmaq”; şum. mir “hirs” - türk. kız “hirsənmək, qızışmaq” (həm də r/z əvəzlənməsi); şum. mu “ad” - türk. kü “ün, səs”; şum. mulu “ayaq” - türk. göl “ayaq”; şum. muşen “quş” - türk. kış “quş” və s. Yaxud p/y əvəzlənməsi: şum. nad “uzanmaq, istirahət etmək” - türk. yat “yatmaq”; şum. niqqiq “qadağan” - türk. yik “əngəl törətmək, mane olmaq” və bir çox başqa qanunauyğun fonetik əvəzlənmələr ilə qədim şumer-türk ilgiləri göstərilmişdir²⁷. Bununla da prototürk etnoslarının şumer dövründə Ön Asiyada yaşaması müddəası ortaya çıxmış olur.

Artıq e.ə. III minilliyin birinci yarısında Cənubi Azərbaycan ərazisində prototürk etnosları yaşayırdılar. Burada meydana gəlmiş ilk qədim dövlət olan Aratta Şumer ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlayırdı²⁸. Bu dövr Azərbaycan əhalisi barədə danışan tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlir ki, “su, turukki və lullubi adı altında məlum olan tayfalar Aratta ölkəsinin müxtəlif adlı sakinləri olmuşlar və ehtimal ki, altay dil birliyinə daxil idilər²⁹. O, fikrinə davam edərək yazır ki, “onların (su-tayfasının) tərkibində altay-pratürk (Arat-

²³ Yəne orada.

²⁴ М.М.Дьяконов. Языки древней Передней Азии, М., 1967, стр. 83-84.

²⁵ О.Сулейманов. Аз и Я. Алма-Ата. 1972, А.С.Аманжолов. Шумеро-туркские соот-ветствия и изобразительные логограммы.

- Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Volker, 5. Berlin, 1974, стр. 65-71; И.М.Мизиев. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. Нальчик, 1986, стр. 13-34.

²⁶ Prof. Dr. Osman Tuna, Sumer ve turk dillerinin tarihi ilgisi ile dilinin yasi meselesi. Ankara, 1990, s. 5-25.

²⁷ Prof. Dr. Osman Nedim Tuna, Sumer ve turk dillerinin tarihi ilgisi, s. 5-9 və davamı.

²⁸ Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами. - Вестник древней истории, 1987, N 1, стр. 20-23; Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, сөһ.17-18.

²⁹ Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 33.

ta-Alteye adına görə) və Qafqaz (-be formantına görə) dillərində danışan əhali ola bilərdi. Eyni sözləri yəqin ki, etnik və dil baxımından Aratta əhalisinin varisləri olan lullubi və turukkilər barəsində də demək olar və onlar Manna dövründə də öz dil xüsuiyyətlərini saxlayırdılar”³⁰.

Ön Asiyanın qədim dillərində - yazılı abidələrdə bir sıra türk sözləri (güman ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan türklərin dillərindən keçmiş) qeydə alınmışdır ki, bu, türk etnoslarının Azərbaycanda, ümumən Ön Asiyada (Qafqaz-Kiçik Asiya türk etnik-mədəni regionu formalaşana qədər) müəyyən rol oynadıqlarını və həmin rolun ardıcıl olduğunu təsdiq edir³¹. Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlardan məskunlaşan kuti və lullubilər, məlum olduğu kimi, sumer və akkadlarla sıx əlaqə şəraitində yaşamış, daha doğrusu, o zamana qədər mövcud olan münasibətləri yeni tarixi şəraitlə davam etdirmişlər.

Azərbaycan ərazisində mövcud olan mənbələrin şahidlik etdikləri kimi, bu ən qədim tayfaların dil mənsubiyyəti barədə daha hansı mülahizələr mövcuddur? İlk tədqiqatçılar lullubi dilini elam dilinə qohum hesab edirdilər. Elam dilinin ilk tədqiqatçılarından Q.Hüziñq lullubi, həm də kuti dilini elam dilinə, sonuncunu isə Qafqaz dilləri ailəsinə daxil etmişdir. Q.Kameron həmin dillərin elam dilinə aid olduğunu göstərmişdir. A.Şpayzer regionun bir sıra toponimlərinin müqayisəsinə əsaslanaraq kuti, lullubi və elam dillərini Zaqrös dil qrupunda birləşdirmişdir. Q.A.Melikışvili elam, kassi, kuti və lullubi dillərini qohum sayaraq Zaqr-elam dil qrupuna daxil etmiş və həmin qrup dillərin Qafqaz dillərinə yaxın olduğunu göstərmişdir. E.Hersfeld elamları, kassiləri, lullubiləri, kutiləri və s. eyni etnolingvistik qrupa aid etmişdir. İ.M.Dyakonov kuti və lullubi dillərini əvvəllər elam dilinə aid etmiş və eyni zamanda kutilərin dili ilə Qafqaz albanlarının dili arasındakı qohumluq ehtimalından danışmış, sonra isə lullubi etnosunun mövcudluğunu inkar edib kutilərin dilinin şimalşərqi Qafqaz qrupuna daxil olduğunu göstərmişdir. İ.Əliyev kuti dilinin Qafqaz, lullubi dilinin isə kassi və elam dillərinə yaxınlığını qeyd etmişdir və s. və i.a.³².

³⁰ Yənə orada, səh.39.

³¹ Bu barədə bax: ³¹ Ю.Б.Юсифов. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.). - Azərbaycan filologiyası məsələləri; Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1983; Yənə onun: Ранние контакты Месопотамии; Ə.Hüseynov. "Avesta"da qədim Azərbaycan sözləri - Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1983 və s.

³² Ю.Б.Юсифов. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.). səh. 64. Yənə onun: Ранние контакты Месопотамии, стр. 34-38.

Bu cür müxtəlif mülahizələrin meydana çıxmasına əsas səbəb kuti dilinə aid materialın ancaq bir neçə xüsusi adlardan (21 ad) ibarət olmasıdır: İqeşauş, Sarlaqab, İarlaqab/İarlanqab... Lullubi dilinə gəldikdə isə onu da bir neçə xüsusi ad (Satuni, Anubanini, İmaşkun) və kiurum (Allah) sözü təmsil edir³⁵. Əlbəttə, ancaq həmin materiallara əsaslanıb Azərbaycan ərazisindəki ən qədim tayfaların, yaxud tayfa birləşmələrinin etnolinqvistik mənsubiyyəti barədə danışmaq çətindir. Y.Yusifov kuti və lullubi dillərinin elam, hurri, kassi və digər qədim Ön Asiya dilləri ilə qohumluğunu əsaslandırılmamış sayır və belə güman edir ki, “kuti dili, əgər o, Qafqazaqədərki ərazidə mövcud olmussa, Qafqazaqədərki linqvistik təbiətə malikdir, lullubi dili isə Cənubi Azərbaycanın Mannayaqədərki dili olmuşdur³⁶”.

Şübhəsiz, Azərbaycan ərazisindəki ən qədim tayfalar yalnız lullubilər və kutilər deyil (məsələn, prof. Y.Yusifov həmin tayfalarla eyni dövrdə mövcud olmuş su və sonrakı turuku tayfasından bəhs edir)³⁵ daha bir sıra tayfalar da yaşamışlar ki, sonrakı dövrlərdə Man-na, Midiya, Albaniya dövlətlərinin etnik tərkibində onlar özünü təzahür etdirmişlər. Qədim Azərbaycanın cənub-qərb sərhədlərində mixi yazılar utu/itu və udin tayfa adlarını yad etmişlər. Y.B.Yusifov yazır ki, “udin etnonimini Plininin (e. II əsri) albanların qonşuluğunda yad etdiyi udin tayfasının adı ilə eyniləşdirmək olar. Bu etnonim Azərbaycanda yaşayan müasir udinlərə kənardan verilən ad kimi əks olunmuşdur: onların dili Qafqaz dillərinin Nax-Dağıstan qrupuna aiddir”. Y.B.Yusifov utu/itu adını e.ə. V əsrdən Azərbaycanın ərazisində adı yad edilən “uti” tayfası ilə eyniləşdirərək davam edir: “Utu/itu və sonrakı etnonimi utiQur (“uti tayfası”) türk tayfaları daşıyırdılar³⁶”. Mesopotamiyanın (İki çay arasının) şimalında e.ə. XII-IX əsrlərdə məskunlaşmış kumani tayfasının sonrakı “koman” türk tayfası ilə eyni olması fikri də irəli sürülmüşdür³⁷. Görünür, türk mənşəli tayfaların burada xüsusi yeri olduğunu qeyd etmədən e.ə. III-I minilliklərin əvvəllərinə qədər Azərbaycandakı (ümmüən Ön Asiyadakı) etnolinqvistik proseslərin mənzərəsini müəyyənləşdirmək, sadəcə ola-

---

³⁵ Yəne orada, səh. 65-66.

³⁶ Ю.Б.Юсифов. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.); Yəne onun: Ранние контакты Месопотамии, стр. 34-38.

³⁷ Yəne orada: səh. 32-34; 68-69.

³⁸ Ю.Б.Юсифов. О некоторых этнонимах клинообразных надписей Месопотамии - Источниковедение истории и культуры народов Дагестана и Северного Кавказа (тезисы докладов и сообщений). Махачкала, 1989, стр. 12.

³⁹ Yəne orada, səh.13.

raq, birtərəfli olardı. Mənbələr Ön Asiyada sami, Qafqaz və Hind-Avropa (əsasən, İran) mənşəli etnoslarla yanaşı (və bir sıra hallarda daha əvvəl) türk mənşəli etnosu da israrla məskunlaşdırır.

Son illərin araşdırmaları türk etnoslarının e.ə. III minillikdə və bəlkə də əvvəl Ön Asiyada (şumerlər ilə ünsiyyət) və Azərbaycan ərazisində məskun olluqlarını aşılırlar. Yeni nəzəriyyəyə görə, Hind-Avropa tayfalarının ilk vətəni Ön Asiya (Şərqi Anadolu, Cənubi Zaqafqaziya və Şimali Mesopotamiya) olmuşdur. E.ə. IV-III minilliklərdə bu tayfalar qərb, şərq və şimal istiqamətlərində hərəkət edib yayılmışlar. E.ə. II minillikdə onların bir qismi yenidən Ön Asiyaya qayıtmış, İran və Hindistan ərazisində müvafiq İran və Hind dillərinin əsasını qoymuşlar³⁸. Praturk və sonra da prototurk etnosları hind-avropalılar ilə ünsiyyətdə olmuşlar və bəlkə də müəyyən istiqamətlərdə birgə yayılmışlar³⁹. Artıq e.ə. III minilliyin birinci yarısında Cənubi Azərbaycanın ərazisində Aratta dövləti yaranmışdı. Şumer dastanlarında Aratta dağlıq ölkə kimi qələmə verilirdi. Məlum deyil ki, şumer dastanları mövzusunda Arattada da şifahi dastanlar mövcud idimi. Hər halda arattalılar arasında şumer hökmdarının göndərdiyi "məktubları" oxuya bildirdilər.

Aratta adı yerli dillərdə "dağ" mənasını daşıyırmış, şumer dastanları isə həmin sözü ölkəyə şamil edirdilər. Bu söz Azərbaycan əhalisinin dilindən şumerlər tərəfindən mənimsənilmişdi. Şumer-akkad məktəb lüğətində bu sözün variantı arattu və aratu şəklində əks olunmuş, özünə də "dağ" mənası verilmişdi⁴⁰. Aratta, arattu və aratu sözləri heç bir qədim dildə bu mənada işlənmir. Y.B.Yusifov bu faktları müəyyən etdikdən sonra həmin ölkə adını və sözləri türk dillərində işlənən oronimlərlə⁴¹ ilə əlaqələndirmişdir. Türk dillərində Alatau, Alatao, Alataa, Altay, Alatau, Aladağ və s. "dağ, dağ silsiləsi, dağlıq ərazi" mənalarında işlədilir. Aratta və arattu, Alataa və Alatau adlarının erkən formasını təşkil etməklə ən qədim türk dillərinə mənsub olmuşlar⁴². "Ön Asiya, Qafqaz və Orta Asiya ən qədim zamanlardan bəri bu böyük ərazidə hərəkət edən və digər qədim xalq-

³⁸ Вах: Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы. - I-II, Тбилиси, 1984; Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана.

³⁹ Вах: Ю.Б.Юсифов. Göstərilən əsəri, səh. 16-17.

⁴⁰ Вах: Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 21.

⁴¹ Ороним-топонимикада "dağ adı" mənasını bildirir.

⁴² Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 17-18. Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikadanın əsasları, səh. 54-55.

СІМОНОВИТ
DÖNÜSÜMƏNİSİTETİ
KİTAPXANA

lar ilə ünsiyyət saxlayan türkdilli etnoların gəzişdiyi ərazi olmuşdur”⁴³.

E.ə. II minillikdə Urmiyyə gölü hövzəsində (Cənubi Azərbaycan) turukki tayfalarının adı və siyasi hadisələrdə iştirakı yad edilir. Bu, “türk” adının erkən forması kimi qəbul edilir. “Yəqin ki, aratta “dağ” və Alateye altay (türk mənəsinə - müəllif) sözləri və həmçinin digər toponimlər turukki və Azərbaycan ərazisində yaşayan başqa tayfaların dili əsasında yaranmışdı”⁴⁴.

E.ə. III-I minilliklərdə Urmiyyə gölü regionunda türk (protoazərbaycan) etnoslarının məskun olduğunu göstərən tədqiqatçı eyni zamanda mixi yazılardan bir sıra qədim Azərbaycan toponimiyasını aşkarlayır. Bunlardan biri Aratta adı ilə eyni mənə kəsb edən və e.ə. VIII əsr Urartu qaynaqlarında “dağ, dağlıq ölkə” mənəsinə yad edilən Alateye ölkə adıdır ki, bu, Urmiyyə gölünün cənub və cənub-şərqini əhatə edən əvvəlki Aratta ərazisinə şamil edilirdi. Alateye türk dillərində işlədilən Altay, Alatau “dağ, dağ silsiləsi” mənəsinə daşıyan sözlərin erkən formasıdır və Aratta adından r/l fonetik əvəzlənməsilə fərqlənir⁴⁵. Qədim oronimlər ara/ala “böyük, yüksək” və tta/ta, tu, teye<tay “dağ” coğrafi termininin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə “türk və başqa Altay dil ailəsinə mənsub xalqların dilində “dağ” sözünün müasir leksemlərini (tau, ta, tu, too, tay, təv, da, taq/dağ”) nəzərə alaraq (mixi yazılardakı) ta-tu-teye formalarını altay və pratürk dil birliyi dövrünə aid etmək mümkündür. Hesab edirik ki, bu faktlar mixi yazılarda əks olunmuş toponimlərin öyrənilməsində yeni ümidlər doğurur və artıq e.ə. III-I minilliklərdə Urmiyyə gölü hövzəsi regionunda (bəlkə də daha geniş arealda) altay-pratürk etnoslarının olması məsələsini qoymağa imkan verir”⁴⁶.

E.ə. VIII-VII əsrlərə aid mixi qaynaqlardakı bir sıra toponimlərin və antroponimlərin⁴⁷ Y.B.Yusifov türk dilləri baxımından izahını vermişdir. Bu adlar Manna dövləti mövcud olan dövrdə artıq işlənirdi. Onları nəzərdən keçirək: mixi yazıda Uışdiş, yaxud Vişdiş - prototürk Bişdiş “Beş diş” (dağı); mixi yazıda Uşkaya - prototürk Uşkaya “Üçqaya” (mixi yazıdakı “göyden bulud kimi sallanan üç dağ zirvəsi” anlayışına uyğun gəlir); mixi yazıda İştati (st/st/ss fonetik əvəzlənməsi əsasında) prototürk İsta-tti/, yaxud İssa-tti (-tti türk dil-

⁴³ Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, сөһ. 19.

⁴⁴ Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 33.

⁴⁵ Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları, сөһ. 55.

⁴⁶ Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 22, прим. 15; Jenə onun: Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, сөһ. 17-18.

⁴⁷ Antroponim - “şəxs adı” deməkdir.

lərinin bəzindəli məkan və mənsubiyyət bildirən şəkilçinin müqabil formasıdır) “İstili/İssili”, yaxud “İsti yer, İssi yer”. Bu toponimin digər adı Atranu olmuş və İran ləhcələrində təxminən eyni mənada “Od yeri”, məcazi mənada “İsti yer” anlamını verir. Mixi yazıda İstaraura-prototürk-İran “İsti çay” (raura qədim İran ləhcələrində “çay, su” mənasını daşıyırdı və sonralar rurru, “çay” formasında davam etdirilmişdir). Orta əsrlərdə həmin regionda müvafiq çay farsca Gərrud “İsti çay” adlanırdı. Mixi yazılarda Qızılbuda, yaxud Qızılbuda-prototürk Qızılbuda “Qırmızı təpə”. Mixi yazıda Qantau-prototürk Qantau “Qanlı dağ”, “Tutqun dağ”, (Azərbaycanda Qandağ dağ silsiləsi). Mixi yazıda Bara, digər adı Sanqibuti (hökmdarın qoyun sürülərinin saxlandığı vilayətlər) - prototürk Bara “bərə-qoyun saxlanılan yer”, prototürk Sanqibut (altayça sanqibut “üç ayaq”) “Üç ayaq (dağ)”. Sanqibuti qoyun və quzuları əlahiddə saxlamaq üçün təbii istehkam idi. Mixi yazıda Edir (çayı) - prototürk (r/l fonetik əvəzlənməsi) Etil/Edil “çay”. Mixi yazıda Buya (çayı) - prototürk Buya, “çay, su” (altay dillərində bi, bu, biya şəklində “çay, su” mənasında işlənir). Mixi yazıda Taştami - prototürk Taştam (türk taş “daş”, tam “ev, yaxud divar”) “Daş divar, yaxud Daş ev”. Mixi yazıda Uaşdirikku, yaxud Başdirikku - prototürk Başdirik “Baş darağ, yəni “Baş darağ şəkilli dağ silsiləsi”. Mixi yazıda Qurruspa - prototürk Qurusup “Quru su”, yaxud “Quru çay”⁴⁸.

Tədqiqatlar Manna dövlətinin (e.ə. IX-VII əsrlər) hökmdar və cəniblərinin adlarının türk mənşəli olmasını göstərir. Manna hökmdarı Ullusunun adı türk dilləri baxımından Ulusun (bəzi ləhcələrdə ul-lu) “Böyük adam” kimi mənalandırılır. -Sın, -sın, -sun, -sün türk dillərində mənsubiyyət bildirən şəkilçilər, lakin tarixən “adam, kişi” mənasını daşımışdır. Həmin şəkilçi yaxud söz Erisinni və Telusini adlarında da əks olunmuşdur. Erisinni - prototürk Erisin (qədim türk eri “kişi, ər, cəsur, sücaətli”) “Cəsur adam”, Telusini - prototürk Telusin (tele/tolo altay-türk tayfa adı) “Tele (tayfasına) mənsub”. Aşxeri hökmdar adı eri “kişi, ər, cəsur” və axş/axs (türkcə aşək) aşağı “aşağı, mənfur”, yaxud axs “axsaq, yavaş tərپənən”), “mənfur, ləng, axsaq” türk sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Aşxeri “Mənfur kişi”, yaxud “Ləngər” mənasını daşıyırmış. Bu etimologiya həm də mannalıların Aşxeriyə qarşı mənfə münasibətilə təsdiq olunur. Mannalılar üsyan qaldırıb Aşxerini öldürmüşdülər. İranzu - ir “kişi,

⁴⁸ Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 18; Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov: Toponimikanın əsasları, səh. 55-58.

ər, cəsur” türk sözü, an şəkilçi və zu(n) “adam” söz birləşmələrindən olub “Cəsur ər” mənasını daşıyır. Onun dövründə Manna dövlətinin qüdrəti artmışdı. Ualli, yaxud Valli - prototürk, val ümumitürk bal “bal, şirin” və -li şəkilçisi vasitəsilə Ballı adının erkən formasıdır. Metatti - Hind-Avropa met “bal” və -tti (-li) türk şəkilçisi vasitəsilə “Ballı” mənasını daşıyır. Digər Manna canişini Baqdatti adında baqda, boqda türk-altay sözü və -tti şəkilçisi iştirak edir: Y.B.Yusifov prototürk (protoazərbaycan) yozumlarını əsas götürərək belə nəticəyə gəlir ki, “əgər türk dillərində danışan sakinlər e.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanın ərazisində yaşayırdılarsa, deməli, təbiidir ki, onlar Orta Asiya, Qafqaz, indiki dövrdə məskunlaşdıqları ərazidə və başqa regionlarda təmsil olunmuşdular”⁴⁰.

Q.A.Qeybullayev hesab edir ki, Midiyada matay/maday etnonimini daşıyan etnoslar türkdilli olmuşlar⁴¹. Midiya toponimlərindən Karşibuta türk dillərindən qala (Karşi) və yaşayış yeri (bat) kimi, Uraşqala, xüsusi ad Enqur-cəsur, qoçaq, (kür), Danu dağı ton/don - “təpə” türk sözü əsasında, Ursi adı (türk ur, “oğul, oğlan” və -çi şəkilçisi), Tatoy adı (türk Dada), Zati (monq. Sati, türk Saday “məşhur, yaxın qohum”) zariş (türk. Saruq, “sarı”), Amaxar (türk. amax “diribaş, istiqanlı və ar “kişi, ər cəsur”) Qanus (türk, tanq “adlı-sanlı, qiyamət”) və bir sıra digər adlar öz izahını tapmışdı⁴².

E.ə. III-I minilliklərdə türk etnosları Azərbaycanın, qonşu Midiyanın və yəqin ki, başqa ərazilərin sakinləri idilər. Bu yeni müddəalar Azərbaycan xalqının etnik tarixi barədə mövcud olan əvvəlki müddəaları təkzib edir.

Azərbaycan ərazisində Arattadan sonra məlum olan ən qədim dövlət Mannadır. Q.A.Melikişvili göstərir ki, ola bilsin, Manna dövlətinin tərkibinə bəzən bu və ya digər tayfalar düşmüşlər, ancaq hər halda VIII-VII əsrlərdə Mannanın “azian” əhalisi, xüsusilə cənub və şərq tərəfdən İran tayfaları ilə əhatə olunmuşdu. Manna ölkəsinin əhalisi heç şübhəsiz, həmin bu qonşu İran tayfaları ilə intensiv əlaqədə idi; ehtimal ki, onların arasında tez-tez hərbi toqquşmalar da olurdu ki, bu da gah o tərəfi, gah da bu tərəfi siyasi asılılığa gətirib çıxarırdı. Beləliklə, müxtəlif yollarla təkcə qarşılıqlı təsirlər

---

⁴⁰ Ю.Б.Юсифов. Историческая антропонимия Азербайджана - Ономастика Узбекистана, Ташкент, 1989, стр. 146-147.

⁴¹ Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, стр. 251.

⁴² Yene orada, səh. 248-275.

üçün deyil, etnik qarışma üçün də şərait yaranırdı⁵². Həmin tədqiqatçı yazır: “tez-tez belə bir fikirlə rastlaşırıq ki, Manna-İran tayfasıdır, mannalılar midiyalılarla qohumdur və s. Bu səhv baxış Mannaya dəxli olan bir neçə şəxs adına dayanır”⁵³.

Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar Manna əhalisinin müxtəlif etnoslardan təşkil olunduğunu göstərirlər⁵⁴. İ.Əliyev qeyd edir ki, Manna-kuti-lullubi tayfa birliyinin (həmin tayfalar e.ə. III-II minilliklərdən burada yaşayırdılar) bilavasitə varisi idi və hətta o, burada etnik özünüdərkini təzahüründə ifadə olunan etnik birliyin əlamətlərini görür⁵⁵.

Şübhəsiz, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu şərtidir, ona görə ki, Mannada ancaq təsərrüfat-siyasi vəhdət ola bilərdi - bu isə öz növbəsində etnoslar arasında müəyyən anlaşmanın mövcudluğuna (əlbəttə, birinci növbədə ümum-mədəni planda) gətirib çıxarmalı idi.

Midiyalılar, ilk tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, farslarla qohum olan irandilli tayfalar idilər və Əhəmənilər imperiyasında farslardan sonra ikinci nüfuza malik idilər. Ancaq bu, keçmiş Manna-Kiçik Midiya əhalisinə və ərazisinə aid deyil, çünki Manna-Kiçik Midiya-Atropaten həm coğrafi, həm də əsasları qədimlərdən gələn kuti-lullubi (manna) etnosu (yaxud etnik ittifaqı) təşkil etməkdə idi⁵⁶.

K.H.Əliyev “Azərbaycan ərazisində dillər məsələsinə dair” məqaləsində məsələni vaxtilə bu cür şərh edirdi: Midiyalılar kassi, lullubi, elam tayfaları ilə birlikdə Yaxın Şərqi avtohton⁵⁷ əhalisindən olmuşlar. İranlaşma prosesindən əvvəl Midiya tayfalarının yalnız özlərinə məxsus dilləri mövcud idi, hələ Midiya dövlətinin süqutundan əvvəl burada Hind-Avropa tayfalarının danışdığı dilləri yayılmağa başlamışdı. Midiya dövlətinin süqutundan sonrakı dövrdə Midiya ərazisində əhalinin əksəriyyəti Midiya dillərində danışmağa başlamışdı. Bu dillər yerli və avtohton tayfa dillərindən əsaslı surətdə fərqlənirdi... Türk dialektlərinin Azərbaycan ərazisinə daxil olması nəticəsində Midiya dilinin qalıqları aradan qalxır, oğuzların türk dialektləri yavaş-yavaş geniş miqyasda yayılır. Ona görə də müasir Azərbaycan dilinin qədim Midiya dillərindən törəməsi fikri əsassızdır - Azərbaycan xalqının... tarixini Azərbaycan dilinin tarixi ilə qarışdırmaq tari-

---

⁵² Г.А.Меликишвили. Вопросы истории Маннейского царства. - Вестник древней истории, 1949, N 1, стр. 60-61.

⁵³ Yənə orada.

⁵⁴ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа, стр. 31-34.

⁵⁵ И.Г.Алиев. История Мидии. Баку, 1961, стр. 176, 202.

⁵⁶ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа, стр. 35.

⁵⁷ Avtohton - yerli əhali.